

ЎЗБЕК ВА ИНГЛИЗ ТИЛЛАРИДА СЕН/СИЗ МУРОЖААТ ШАКЛЛАРИ ВА ЛИНГВОМАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Сурайё Серажиддиновна Сайдуллаева

Навоий давлат педагогика институти докторанти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола ўзбек ва инглиз тилларида муурожаат шакллари “сен” ва “сиз”- “you” ларнинг талқинига бағишланади. Ҳар иккала миллатнинг нутқий мулоқотида коммуникантлар ўртасида ҳурмат категориясини англатувчи ушбу муурожаат шакллари кўлланилиши ва лингвомаданий хусусиятлари ўзбек ва инглиз тилидаги бадий асарлар ҳамда ижтимоий ҳаётимизда учрайдиган матнлар таҳлиллари асосида уларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари ёритиб берилган. Шу билан бир қаторда, мақолани ёзишда бир қатор олимларнинг қарашлари ва илгари сурган назарияларидан фойдаланилган.

Калит сўзлар: сен, сиз, you, муурожаат, ҳурмат, аффикслар, жинс категорияси, ёш категорияси, лингвомаданият, ностандарт нутқ, нутқий мулоқот.

ABSTRACT

This article is devoted to the interpretation of the forms of address in the Uzbek and English languages "you-sen" and "you-siz" (Uzbek) - "you" (English). The use, as well as the linguistic and cultural characteristics of these forms of address, which represent a category of respect among communicators in the speech dialogue of both nations, highlight their similarities and differences based on the analysis of works of art in Uzbek and English and texts encountered in our social life. In addition, the views and theories put forward by a number of scientists were used when writing the article.

Keywords: you-sen, you-siz, you, appeal, respect, affixes, gender category, age category, linguistic culture, non-standard speech, verbal communication.

КИРИШ

Ҳар бир миллатнинг миллий маданиятида инсонлар бир бирларига ҳурмат кўрсатиши мулоқотнинг энг юқори одоб-ахлоқи ҳамда этикети ҳисобланади. Ўзбек ва инглиз тилларида нутқий мулоқотда коммуникантлар ўртасида

мулоқотнинг ҳурмат категориясини сақлаб қолувчи “**сен**” ва “**сиз**” мурожаат шакллари мавжуд. Ушбу ўзбек тилидаги мурожаат шаклини Қ.Ш.Қахаров “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” орқали қуйидагича таърифлайди, **сен** – кишилиқ олмоши, иккинчи шахс, бирлик.

1. Ўзидан кичик, яқин кишига мурожаатда ишлатилади.
2. Кўпчиликка мурожаатда дағаллик ёки менсимасликни билдиради.

Сиз – кишилиқ олмоши, иккинчи шахс, кўплик.

1. Кўпчиликка мурожаатда ишлатилади.
2. Ўзидан катта кишига ва, умуман, ҳар қандай шахсга нисбатан ҳурматни билдиради.¹

Бунга қўшимча тариқасида “**сен**” мулоқотда яна бир яъни жонсиз нарсаларга мурожаат тарзида ёки уларнинг номи ўрнида фойдаланишнинг шаклини келтиришимиз мумкин: “*Эҳ, ёшлигим сен бунчалар тез мени тарк этдинг*”.

“Инглиз тилининг изоҳли луғати”²да эса қуйидагича берилади: “**You**” ўзбек тилидаги **сен** ва **сиз** мурожаат шаклини англариб келувчи биргина шаклдир:

1. номинатив ёки объектив ҳолатда иккинчи шахс олмоши яқка ёки кўпликда, мурожаат қилинган шахс ёки шахслардан ишлатилади
2. жумла мавзуси билан қўшимчада ишлатилади, баъзан мавзунини таъкиб қилиш учун такрорланади
3. норасмий. (герунд олдидаги сизнинг олмоши ўрнига ишлатилади)

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Инглиз тилида “**You**” олмоши бирлик ва кўплик ўртасидаги фарқни аниқлаш учун қўшимча шакллар билан изоҳланади. “**You**” олмоши ва мурожаат шакли оғзаки нутқда Жанубий Мидланд ва АҚШнинг жанубида кенг тарқалган. “**You all**” (**You all**) моносиллабик шакли Жанубий Мидланд ва Америка Қўшма Штатларининг Жанубида бу минтақавий ўзига хосликни англаришдан кўра, таниш ва норасмий ҳолатларда қўлланилади. Бунинг эгаллик шакллари одатда **all’s** дан кўра **y’all’s** нинг қўлланилиши мақсадга мувофиқдир. “**You**” (**You+ones** (кимдир)) шакли жанубий Мидландда фойдаланиладиган кўпинча

¹ Қ.Ш.Қахаров “Ўзбек ва немис нутқий этикетларининг киёсий тадқиқи” Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертацияси, Андижон – 2020, 86-б

² <https://www.dictionary.com/browse/you>

ностандарт нутқда учрайдиган шаклидир; унинг ўрнини *y'all* ёки *y'all's* олмошлари билан алмаштириш ҳам мумкин. Аммо, Бостон, Нью-Йорк ва Чикаго каби шаҳар марказларида кенг тарқалган **Youse** (**you** + **отларнинг кўплик шакли 's**) нутқда кам учрайдиган формаларини учратишимиз мумкин, шунингдек, бу оддий норасмий ифода шакли ҳамдир.

Инглиз тилида **сен** ва **сизнинг** биргина **you** шакли орқали ифодаланишини кўришимиз мумкин. Бундан ташқари, **you-сен** яқинликни ифодалаши, **you-сиз** муружаат шакли эса қайсидир маънода масофани сақлаши, расмий вазиятларда ёки бегоналар ўртасида бўладиган мулоқотда қўлланилади яъни **You (Сиз)** – умумий муружаат шаклидир:

- *You know he shot his brother? – said Ursula. (Bilasiz(сан)mi, u akasini otgan. dedi Ursula). D.H.Lawrence “Women in love” p-6*

Инглиз тилидаги **you** олмоши- “сен” ва “сиз” шакллари **нинг** қарама қаршилиги нутқий одатга хос ҳамма вазиятларда ишлатилади ва барча тил бирликларига қўшилади, аммо ҳеч қандай ушбу олмошлари билан қўлланилаётган феълга аффикс қўшилмайди, шунингдек, таржима қилинаётганда контекстнинг маъносига боғлиқ бўлган ҳолда **сен** ёки **сиз** деб таржима қилинади. Ўзбек тилида эса **сен** ва **сиз** шакллари бирлик ва кўпликдаги кишилик олмошлари билан бирга феълнинг шахс-сон аффиксларида ҳам яққол кўзга ташланади:

- *Сиз биздан хавотир олмай уйингизга кетаверинг!*

ёки,

- *Сен ўз вазифангни нималардан иборат эканлигини билишинг шарт!*

Демак, ўзбек тилида **сиз** олмошига –из/-з, **-сиз,-нгиз, -(и)нг** ёки **сен** олмошига –инг/-нг, **-сан, -нг**, аффиксларнинг қўшилиши орқали хурмат маъносини ифодаланишини ва инглиз тилида бундай аффиксларнинг мавжуд эмаслигини юқорида келтирилган мисолларда кўришимиз мумкин.

Т.П.Арискина эрзян тилида **сен-тон/сиз-тынь** олмоши иккинчи шахс кўплик феъл шакли билан қўлланилса, венгер тилида эса **сен-te/сиз-dn,onbk, maga,maguk** олмоши учинчи шахс бирлик ва кўплик феъл шакллари билан қўлланиш мақсадга мувофиқлигини таъкидлайди, шу билан бир қаторда **сен** ва **сиз** шакллари **дан** фойдаланишнинг қуйидаги формаларини аниқлайди:

1. Сухбатдошнинг танишлилик даражаси;
2. Расмий/норасмий мулоқот муҳити;
3. Мулоқотчиларнинг ўзаро муносабати;

4. Суҳбатдошларнинг мулоқотдаги тенглиги / тенгсизлиги;³

Бундан кўриниб турибдики, асрлар давомида исоний муносабатлар ривожланиб келган даврлардан бошлаб шахслар ўз муомала меъёрларини турли лингвистик воситалар асосида белгилайдилар.

Нгуен Ву Хьонг Ти ўзининг тадқиқотлари давомида **сен/сиз** шаклларида фойдаланиш субъектив эканлигини, мулоқотда **“сиз”**дан **“сен”**га ўтиши, суҳбатдошлардан бирининг расмий муносабатлардан яқинроқ ва дўстона муносабатларга ўтиш истагини акс эттиришини ва **“сиз”**дан **“сен”**га ўтиш коммуникатив ҳаракатнинг иккала иштирокчиси томонидан қабул қилиниши керак эканлигини таъкидлайди.⁴

С.Лиу инглиз тилида **сен/сиз** маъносини англлатувчи фақат **“You”** иккинчи шахс олмоши бор эканлигини, у бирликда ва кўпликда мулоқотда реципиентни билдириб келишини, мандарин тилида **“ni”** (сен/сиз) олмоши иккинчи шахснинг бирликда ва **“nimen”** кўпликда ифодаланишини таъкидлаб ўтади. Бундан ташқари, **“nin”** олмоши ҳам маълум бир қабул қилувчига ҳурмат кўрсатадиган ягона шаклдир.⁵

Ғ.Зикриллаев ўз тадқиқотларида **-сиз** ва **-сен** мурожаат шакллари куйидаги муносабатларга бўлади деб ёзади:⁶

1. Қариндошлик муносабати.
2. Таниш-нотаниш ёки яқин эмаслик муносабати.
3. Ёш орасидаги муносабат.

Ўзбек тили ва миллий маданиятида қариндошлар ўртасидаги мулоқот ҳамда мурожаат вазифаси бажарувчи, шу билан бир қаторда ҳурмат маъносини ифодалаб келувчи шакл бу **“сен”** ва **“сиз”**дир. Ушбу шаклларнинг ишлатилиши қариндошликнинг мулоқотдаги аъзолари ўртасидаги генетик яқинлик даражаси ҳамда ёши орасидаги фарққа боғлиқ бўлади. Ўзбек нутқий этикетиди бирламчи номланишда сўзлашувчиларининг ёшига қараб намоён бўлади: ота, она, бува, буви, тоға, хола, амма, амаки, ака, опа каби катта ёшли тингловчиларга **“сизлаб”** мурожаат қилинади. Ўзбек халқида ота-оналар ўз фарзандларига **“сен”** деб мурожаат қилиши, фарзандларнинг ўз ота-онасига ва ўзидан ёши катта бўлган барча қариндошларига **“сиз”** деб муносабатда бўлиши меъёр

³ Т.П.Арискина Выражение речевого этикета в эрзянском и венгерском языках, автореферат, Саранск 2007, с 8

⁴ Нгуен Ву Хьонг Ти Обращение как элемент русского речевого этикета на фоне вьетнамской лингвокультуры, Москва-2010, с 10

⁵ С.Лиу <https://skemman.is/bitstream/1946/20360/1/BA%20thesis.pdf>

⁶ Зикриллаев Ғ. Фёзлининг шахс, сон ва ҳурмат категориялари системаси. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.56.

ҳисобланади. Шуни ҳам инобатга олиш лозимки, нотаниш кишилар ўртасидаги муурожаат ва мулоқотда ёши ва жинсидан қатъий назар “**сизлаб**” муносабатда бўлиш мақсадга мувофиқдир:

- *Йўлингдан қолма, сен менга тўғри келмас экансан.* (Ғафур Ғулом “Шум бола”, 184-б)

- *Менга бир оз қулоқ беринг, Ойимпошша, сиз ўзингиз шундай соддамисиз ёки марғилонликларнинг ҳаммаси шундай содда бўладими?* (Ғафур Ғулом “Шум бола”, 191-б)

- *Хайр онажон! Маним учун бувимни қучоғлаб қўйинг.* (А.Қодирий “Ўтган кунлар” 355-б)

- *Ўғлим, сан онангинг гапига аччиғланма.* (А.Қодирий “Ўтган кунлар” 136-б)

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Биринчи матн парчаси икки таниш ўртасидаги мулоқот, иккинчиси бир бирига нотаниш бўлган инсонлар ўртасидаги мулоқотдан кўриниб турибдики, ҳурмат маъноларини англатувчи **сен** ва **сиз** муурожаат шакллари ҳудудий ва этник жиҳатдан чекланган бўлмай, бутун ўзбек миллати учун умумий ҳисобланади. Учинчи матнда қизнинг онасига “**сиз**” деб муурожаат қилганини, охирги матнда эса отанинг фарзандига “**сенлаб**” муносабатда бўлишини кўришимиз мумкин. Мулоқот жараёнида юзага келадиган нутқ актларининг қўлланилишига кўра, “ҳурмат” категорияси намоён бўлган ёки кучайтирилган тарзда акс этади. Бундай ҳолда контекстда ҳурмат шакли билан бирга, лексик, фонетик, лексик-грамматик восита қўлланилади.

Инглиз тилида ҳам қариндошлар ҳамда бегона кишилар ўртасида муурожаатнинг **сен/сиз** шаклларидан фойдаланилади ва асосан “**сенлаб**” муносабатда бўлиш меъёр ҳисобланади ва муурожаат қилаётганда ушбу шакл энг мақбули ҳисобланади:

- *“You’re not an artist, then,” she said in a tone that placed him as an outsider.* (Демак, **сен** рассом эмассан, - деди у уни бегонадек кўрсатган оҳангда.) D.H.Lawrence “Women in love”, p-20

- *How do you do, Hermione. I was sketching.* (Қандайсан, Гермiona. Мен эскиз чизаётган эдим.) D.H.Lawrence “Women in love”, p-34

- *Mom I miss you.* (Она сени (сизни) соғиндим).

Юқорида келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, инглиз тилида асосан мурожаатнинг “**сен**” шакли ишлатилади. Қариндошлар, ота-она, ака-ука, бобо-бувилар ўртасидаги мулоқотда ҳам ўзбек тилидаги сингари ёш ва жинсга аҳамият берилмайди ва фақатгина “**сен**”дан фойдаланилади, фарқли томони шундан иборатки, матнни бошқа тилларга таржима қилингандагина таржима қилинаётган тилнинг маданиятидан келиб чиққан ҳолда “**сиз**”га мурожаат қилиниши мумкин.

Европа маданиятида эр-хотиннинг бир-бирига “**сенлаб**” гапириши меъёрий ҳолат саналади. Бу уларнинг бир бирига бўлган муносабатини янада яқинроқ эканлигидан далолат беради:

- *“John, are you coming?” asked his wife.* (“Жон, келяпсанми?” сўради турмуш ўртоғи)

Инглиз тилида кишилиқ олмоши ҳамда мурожаат шаклини ифодалаб келувси “**you**” иккинчи шахс бирлик ва кўпликда “**Сен**”ни ифодалаб келади ва феълга ҳеч қандай аффикс қўшилмайди.

Тарихга назар соладиган бўлсак, ота-боболаримиз ўз аёлларига “**сизлаб**” муносабатда бўлишган, бу эса уларнинг ўз аёлларига бўлган хурматини билдириб келган:

- *Отабек: — Ким йиғлатди сизни?*
- *Кумуш:— Йиғлабманми?*
- *Отабек: — Кўзингиз, киракингиз... (А.Қодирий “Ўтган кунлар”, 152-б)*

Ушбу мисолдаги мурожаат шаклининг “**сиз**” формасига **-инг/-ингиз;-нг/-инг** аффикслари қўшилиши орқали хурмат категориясини ифодалаб келмоқда.

Ҳозирги кунга келиб, кўпчилик ўзбек эркалари ўз рафиқасига сенлаб гапирадилар, бироқ аёллар ўз турмуш ўртоғини сенламайдилар, буни эса уларнинг яқинлиги туфайли, деб тушуниш лозим. Шунинг учун ҳам бунда тингловчининг камситилиши англашилмайди:

- *Ўзинг қалайсан? Зерикмай турибсанми? Ёки кечалари кўз ёшларинг билан ёстиқларни ивитиб қўйябсанми?* (З.Саидносирова, Ойбегим менинг)

Бундай контекстда сўзловчининг тингловчига ижобий муносабати кўпроқ ифодаланади. Бу ҳам эрнинг хотинига муомаласидаги ғамхўрлик, хайрихоҳлик ва унинг учун қуюниш ҳолатлари айнан “**сен**” шакли ёрдамидаги мурожаат

орқали етказиб берилган. Мулоқотнинг вазияти имкон берса, сўзловчи ўз хотинига сиз шаклида ҳам мурожаат қилади.

Никоҳ муносабатларида ҳам “сен ва сиз” шакллари аҳамияти жуда катта. Аввалдан “сенлаб” мулоқот қилиб юрган инсонлар ўзаро турмуш курса, унаштирилгандан кейин, қиз йигитни ва унинг барча оила аъзоларини ёшларидан қатъи назар “сизлаб” гапириши шарт. Йигит эса бўлажак турмуш ўртоғини хоҳласа сизлаши, хоҳласа “сен” деб мурожаат қилиши мумкин. Аммо унинг ака-ука, опа-сингил ва бошқа яқин қариндошларини, албатта, сизлаши керак. Бу ҳурмат ва одоб белгиси саналади. Сизламаслиги никоҳдан хурсанд эмаслиги, уни менсимаётганлиги каби нохуш мазмунларни келтириб чиқаради. Яқин тарихда эркаклар ўз турмуш ўртоқларини “сиз” деб мурожаат этишмаган, албатта, “сенлаб” гапирганлар. Аёллар эса ҳар доим ўз жуфтларини “сизлаб” гапирганлар. Бу шарқона этикет белгилари ҳисобланган. Баъзи ҳудудларда эса (масалан, Хоразмда) янги келинлар фарзанд кўриб, фарзандларининг тили чиқмагунча, ҳеч кимга бир оғиз ҳам гапирмаганлар. Фақат уйда ёлғиз қолганда, турмуш ўртоқлари билан гаплашганлар. Бу ҳам нутқий этикет саналган. Унинг юмшатирилган шаклига ҳозир ҳам амал қилинади.

ХУЛОСА

Ижтимоий вазифа – мавқеларнинг ўзгариши билан “Сен/сиз” шакллари алмашилиши кузатилади: шунчаки таниш бўлган кишиларнинг қадрдонлашиши, шароитнинг расмийдан норасмийга ўтиши ёки, аксинча. Қисқаси, мулоқот давомида бу шаклларнинг танланиши суҳбатдошларнинг ёши, таниш ёки нотанишлиги, расмий ёки норасмий муносабатлар билан белгиланади.

Демак, мурожаатнинг **сен/сиз** шакллари ўзбек ва инглиз тилларида фарқли томонлари мавжуд эканлиги мисоллар ёрдамида таҳлил қилинди. Ўзбек тилида **сен** шаклига –**сан/-инг** аффикси қўшилиши орқали ясалади, инглиз тилида эса бундай аффикс мавжуд эмас; **сиз** мурожаат шаклининг ўзбек тилида –**сиз/-инг**, **-ингиз**, **-гиз** аффикслари феълларга қўшилиши орқали ясалади, инглиз тилида эса **сиз (you-сен)** мурожаат шакли фақатгина расмий ҳолатларда ишлатилади ва ҳеч қандай аффикс қўшилмаслиги мисоллар орқали ёритиб берилди. Ўзбек тилида “**сен**” яқин қариндошлар, ёши катталар кичикларга мурожаат қилганда, эр ва хотин муносабатларида; “**сиз**” – ёш ва жинс категориясига, ҳурматни ифодалашда ёши кичиклар катталарга мурожаат

қилишда қўлланилса, инглиз тилида барча муносабатлар “you”- сен шаклидан фойдаланилади, сиз фақатгина расмий муносабатларда, ёзма нутқда қўлланилади, оғзаки нутқда деярли қўлланилмайди.

REFERENCES

1. Қ.Ш.Кахаров “Ўзбек ва немис нутқий этикетларининг қиёсий тадқиқи” Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертацияси, Андижон – 2020, 86-б
2. <https://www.dictionary.com/browse/you>
3. Т.П.Арискина Выражение речевого этикета в эрзянском и венгерском языках, автореферат, Саранск 2007, с 8
4. Нгуен Ву Хыонг Ти Обращение как элемент русского речевого этикета на фоне вьетнамской лингвокультуры, Москва-2010, с 10
5. С.Лиу <https://skemman.is/bitstream/1946/20360/1/VA%20thesis.pdf>
6. Зикриллаев Ғ. Фёльнинг шахс, сон ва ҳурмат категориялари системаси. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.56.
7. D.H.Lawrence “Women in love” p-б
8. Ғафур Ғулом “Шум бола”, 184-б
9. А.Қодирий “Ўтган кунлар”, 152-б
10. www.google.com